

LEGELŐGAZDÁLKODÁSUNK VÁLTOZÁSAI (1930-ig)

Vinczeffy Imre

Az elmúlt időszakban (az 1947-1992 években) lehetőségünk adódott hazai gyepünk vizsgálatára és több mint 2800 helység legelőiről vannak följegyzéseink (ami = az ország 3264 településének 86 %-ával). Mivel egy községnek 1-3 helyen vannak legelői, községenként átlag 3-4 pásztorral beszélhettünk, akiknek 18-20 %-a már az 50-es, 60-as években idős volt és régi pásztorcsaládokból származott. A pásztorok, főleg az idősek, több évtizedes tapasztalattal és bölcs megjegyzéseikkel gazdagították szakmai ismereteinket. Közben sok érdekes történetet meséltek el a régi pásztoréletből, amelyek nagy részét szüleiktől, nagyszüleiktől, a nagyon öreg pásztoroktól hallották. A fenti tárgykörrel a kérdést érintő szerény szakirodalom és az idős pásztorok elbeszélései alapján nyújt tájékoztatást e kis tanulmány.

Történelmi visszapillantás

Az ember a gyűjtögetésből fokozatosan áttért a legeltetésre, ami a legősibb gazdálkodási forma. Egyes népcsoportok a legelő állatokhoz csatlakoztak, azokat követték vándorlásaikban. Később az emberek kerestek új legelőt, oda hajtották a már sajátjuk tekintett állatokat, azokat óvták a ragadozóktól és védték az idegen népcsoportoktól.

Érdekes részleteket találunk az ókori adatok alapján Dorner 1923-ban megjelent könyvében:

Babilonban Hammurabi (i.e.2250-ben) kőbe vésette a legfontosabb törvényeket, köztük a legeltetés rendelkezéseit. A legelő értéke igen nagy volt, mert az biztosította az ember közelében az elérhető friss élelmet. Ezért az ókori népek között gyakran a jó legelő és az állatok megszerzéséért robbant ki a harc (Homéros, i.e.800).

Nagyra értékelték a jó legelőt, mert ott fejlődtek a legjobb állatok. Görögországban az epiruszi marhákat tartották a legjobbaknak "mert Epirusznak vannak a legjobb legelői" (Aristoteles, i.e.370). A római hadseregnek a lovakat legjobb legelős vidékekről szerezték be, "mert azok a lovak voltak a legerősebbek és legkitartóbbak" (Cato, i.e.200).

A szénakészítés első helyre került a római birodalomban már ezelőtt közel 3 ezer évvel (Homéros, i.e.800), ami később is megmaradt (Columella, Plinius i.e. I. század). A széna igen fontos volt, különösen a háborúban. Sok

szénát tároltak a felvonulási utak mentén a hadsereg lovainak. Amikor a föníciaiak föllázadtak Artaxerxes perzsa király ellen, elsőként a szénakazlakat gyűjtötták fel, ami eldöntötte a háborút (Diodorus, i.e.50).

Őseink legeltetési állattartása

A honfoglaló magyarok legeltetési állattartásáról viszonylag kevés hazai forrásmunka áll rendelkezésre. Tájékoztatónkat Wenzel (1887), Herman (1909) és Dorner (1923) nyomán közöljük.

A honfoglalás előtti időben úgy éltek a magyarok Lebédiában, mint később az ország mai területén. Herodotos, ókori görög történetíró (i.e.460-425) bejárva a vidéket, megállapította, hogy a Don és Volga környékén lakó szittyák (skyták) a legelő szélén fölvert sátrakban, jórészt az állataik termékeiből élnek. Hyppokrates (i.e.460-377) a szekereken élő asszonyokról és gyerekekről ír, míg a férfiak lovon járnak. Megasthenes (i.e.300) szerint a magyarok csak addig maradnak egy helyen, amíg az állatoknak legelőjük van, majd a férfiak által választott új legelőre telepednek át. Strabon (i.e.60) említi, hogy az új legelőn sátrakat vernek, körülöttük vannak a csordák és nyájak. Az állatok húsát, tejét, a tejből készített túrót fogyasztják. Egyes görög krónikások és történetírók szerint fejkik a kancákat is, tejét isszák, vagy túróként fogyasztják. A teheneket úgy fejték, mint az egyiptomiak: a lábaikat előzetesen összekötözték. Úgy látszik, az állattartó ember rájött az ésszerű megoldásra a világ különböző részén, egymástól függetlenül is.

A honfoglalás utáni századokban előbb a dunántúli, majd a dombvidéki részekben kezdődött a letelepedés, az Alföld legtovább őrizte a legeltetési állattartás ősi hagyományait (Wenzel 1887, Herman 1909). Mivel a férfiak lovon jártak, sok lovat tartottak, ami feltűnik a XI. században a kereszteseknek is, akik többször átmentek országunkon (Herman 1909, Dorner 1923).

A legelő - mint királyi adomány

Anonymus szerint (Dorner 1923 nyomán) 907-ben Árpád letelepedett a szigeten és a lovait legeltető csikósok fejéül a bölcs Sepel kun vezért rendelte (innen a sziget neve). István király 1019-ben Csepel szigetén királyi ménest létesített (Dorner 1923). A magyarok sokra értékelték a lovat, örültek, ha szolgálataikért a királyi ménesből jutalmazták meg őket. István gyakran adományozott lovat, amivel elősegítette a letelepedést és a mezei munkákat. A lovak eltartásához legelőt is adományozott. Jelzi a legelők értékét, hogy a pápa is közbenjárt a királynál, hogy egy szerzetes rendnek legelőt is adjon.

A lószerező magyarok a legelő gyengébb részeit törték fel szántónak, a legjavát éppen a lovaknak hagyták meg. Két évszázad alatt jelentősen csökkent a legelők területe, ezért a XIII. századtól a királyok már csak legeltetési jogot adtak, ami tovább növelte a legelők értékét.

A pásztorok szerepe a legeltetési állattartásban

A legelők tényleges urai a pásztorok voltak, mert nagyszerűen értettek az állatokhoz, a legeltetés minden részletéhez, és a gazdák állatállománya gyarapodott a kezük alatt. A legelők helyett a legeltetési jogok királyi adományozása tovább növelte az állatok legeltetéséhez, gondozásához, gyógyításához, őrzéséhez értő pásztorok; a csikósok, gulyások, juhászok és kondások tekintélyét. A szántóföldi művelés elindította a szarvasmarhák egy részének a mezei munkába való bekapcsolását és a fejős tehének egy részének a ház körüli tartását. Természetesen ezeket az állatokat is kihajtották a legelőre; így alakultak ki a naponta kijáró csordák, míg a gulya elnevezés az egész éven át a legelőn tartózkodó szarvasmarhákra maradt meg. Ennek megfelelően alakult a pásztoraik megjelölése is: gulyás, illetve csordás. A sertések egy részét is a ház körül tartották, de azokat is naponta kihajtották a kanászok a legelőre, míg a kondások egész évben a legelőn és az erdőkben voltak a rideg állománnyal, a kondával. Ezért határozottan elkülönült a naponta kijáró "csürhe" az állandóan kint lévő kondától. A kanász hatáskörébe tartozott a kanok gondozása. A juhászat lényegesen egyszerűbb volt, mert juhot senki sem tartott a háznál (legfeljebb csak néhány napig), így a juhász hatásköre nem oszlott meg, őrizte a nyáját egész éven át.

A pásztorok között is meg volt a rangsor. A csikósok - akik a ménest őrizték - első helyen álltak, amit mindenki elfogadott, mert a magyar ember számára a ló volt az első. A csikósok után következtek a gulyások, csordások, majd a juhászok és végül a kanászok és kondások. A ridegtartás fokozatos csökkenésével mérséklődött a gulyások és a kondások hatásköre, ezzel arányosan nőtt a csordásoké és a kanászoké (pásztorok elbeszélései nyomán).

Mivel Magyarország fél Európa húsos éléskamrája volt, általánossá vált a söre-tartás és a szépen kihízott göbolyöket lábon hajtották Nyugat-Európa nagy városaiba, ahol gyakran ünnepeket rendeztek a magyar ökrök megérkezésének örömeire. Bécs volt az első felvásárló; addig nem hajthattak tovább állatot, amíg a bécsi mészárosok fel nem vásárolták az évi szükségletüket. Bécsnek ezt a jogát III. Károly király rendelete tartósította 1731-ben. (Dorner 1923 nyomán).

A pásztorok gyakran tettek értékes szolgálatokat a királyoknak is hadaik élelmezésével és személyes vitézségükkel, amit a királyok értékelték. IV. László király 1283-ban több csikósnak, gulyásnak és legelőcsősnek nemességet adományozott, Károly király pedig 1328-ban több bakonyi kanászt szabad vadásznak nevezett ki (Dorner 1923).

Elégedettek voltak az állattartó gazdák is az állataikat őrző, gyógyító, kezelő pásztorok munkájával. Tudták, hogy a pásztorok megbecsülésre érdemes emberek, akik gondosságukkal és szakértelmükkel sok kárt elháríthatnak, amivel növelik a gazdák hasznát. A pásztorok hozzáértése és állatszeretete meghatározó volt az állattartás jövedelmezőségében. Ezért az állattartók egyetértettek a pásztorok díjazásával (amit állatban, vagy terményben róttak le) és tiszteletben tartották a pásztorok hagyományos jogait: a kondérozást, a sorvágást és a sorpecsenyét.

A kondérozás: a legelőn elhullott állat bőrének bocskor készítéshez való olcsó eladását, a faggyúnak és zsírnak kifőzése után szappankészítéshez, vagy gyertyamártáshoz való felhasználását jelentette. Többletmunkával járt, de valami bevételt biztosított a pásztoroknak.

A sorvágás a pásztoroknak azt a hagyományos jogát jelentette, hogy a saját ellátásukra (ebbe beletartoztak a bojtárok és családtagjaik is) akár vízókröt is vághattak. A levágott állat feldarabolt testét hatalmas üstökben főzték, a húst sózták, szárították (néha kemencében pl. kenyérsütés után), összetörték, bőrzacskóban tárolták. Étkezéskor árpa- vagy köleskásával fogyasztották, pirított hagymával készült levesben, vagy fordított kásaként, ami azt jelentette, hogy nagyon sűrűre főzték és kiborították a vasfazékból. Azért mondták sorvágásnak, mert mindig más gazda tulajdonából vágtak egy-egy állatot (Herman 1909, Dorner 1923).

A sorpecsenye lényegében hasonló, mert ugyancsak saját ellátásukra sertést vághattak, pontosabban a kanász feladata volt, hogy a baltájával úgy fültöven vágja a kiszemelt sertést, hogy az azonnal kimuljon, mintha villám sújtotta volna.

Ha valamelyik állattartó gazda megjelent, akkor ízes pörkölttel, vagy tűzön süttöttszívány pecsenyével kedveskedtek neki a pásztorok. Nem is volt nézeteltérés az állattartó gazdák és a pásztorok között. Tudták a gazdák, hogy a pásztorok sok munkával jár és számukra az állatállományuk szaporodása és egészsége volt a fontos. Ezért szívesen adták állataikat a jó nevű számadó keze alá (elbeszélés nyomán).

A holdnyi legelő

A pásztorok tapasztalták évszázadok alatt, hogy az állatok akkor nyugodtak éjszaka, ha előzetesen jól laktak. Ezért holdfeljöttekor áthajtották az állatokat a legelő újabb részére, ahol jól lakhattak, majd nyugodtan pihentek (kérődztek). Ilyenkor a pásztorok éjszakája csöndes volt, ők is pihentek. Csak a kutyák (a gulyásoknál a komondorok és kuvaszok, a juhászoknál a pumik) örködtek, bár minden gyanus neszre felugrott az ügyeletes bojtár is (a pásztorok elbeszélései nyomán).

A holdfeljöttétől-holdfeljöttéig tartó legelőrész lett a legelő területi egysége, amit egyszerűen holdnyi legelőnek mondtak. Innen ered a terület egységének magyar elnevezése: a hold. A holdnyi legelő területe nem volt azonos, az a fű tömegével változott 800 és 3000 négyszögöl között. Később áttevődött a szántóra is a holdnyi területi megjelölés és ott sem volt egységes. Logikus, hogy a szántón a hold valamivel nagyobb területet jelentett, hisz eleinte a gyengébb legelőket szántották fel, mert az állatoknak kellett a jobb legelő. Ilyen esetekben a legelő tavaszi fűtömege alapján állapították meg a terület nagyságát (elbeszélések és Dorner 1923 nyomán).

Mivel a magyarok elsősorban állattartók voltak, eleinte nem törekedtek a legelők jobb részeinek szántóvá alakítására és elterjedt a szántó területi egységeként az 1000 négyszögöles nagyságú magyar hold, ami egyeztetta nyilas nagyságú területtel (minden oldalról nyílvetésnyi: $31,6 \text{ öl} = 60 \text{ m}$ térköz). A nyilast különben az erdőknél használták területi megjelölésként. Később, tovább módosult a terület: a 40×40 öles nagyságú lett a kataszterezés alapja (kataszteri hold 1600 négyszögölnyi területtel) és a kettő között a kis hold $34,3 \times 35 \text{ öl} = 66 \times 65,4 \text{ m}$ (1200 négyszögöl, azaz 4316 m^2). Azóta már egységesítették a területi megjelöléseket (legutóbb hektárban fejezik ki), de a régi elnevezések még mindig élnek, különösen a legelőkre vonatkoztatva.

A fentiek szerint a legelő nemcsak anyja a szántónak (mert a legelőtörésből lett a szántó), hanem egyúttal névadója is a mezőgazdasági területnek. A "holdnyi" legelő - mint szakmai fogalom - azt jelenti, hogy a legeltetési állattartást megvalósító pásztorok rájöttek évszázadok alatt a legelőbeosztás legszakszerűbb módjára: mindig holdfeljöttekor engedték rá a marhákat a legelő újabb szakaszára, ami lényege a modernnapis adagolású legeltetésnek. Kár, hogy a tapasztalt pásztorok eltűntek és feledésbe merült a "holdnyi" (= napis adagolású) legelő fogalma és gyakorlata.

Az állatok pihenője (Herman 1909 és pásztorok elbeszélései nyomán)

Az állatok pihenőjét az öreg bojtár jelölte ki. Az öreg bojtár a bojtárok vezetője, a számadó helyettese volt. Némely helyen számadó bojtárnak mondták. Az öreg bojtár mindent tudott, amire egy jó pásztornak szüksége volt. Rendszerint kissé hajlatos helyet választott az állatok pihenőjéül, (de soha nem mély fekvésűt), ahol a dombosabb részen pihenhettek az állatok, és ivóvíz is volt közel a felszínhez (akkoriban még nem volt szennyezett a talajvíz).

Elsőként kopolyát ásott a kis bojtárral (aki tanulóként is segítsége volt). A kopolya 1,5 - 2 m mélységű gödör; ha az gyorsan megtelt vízzel, ott áshattak kutat, ha tartósabb ideig maradtak. A tartós szállást a számadó döntötte el. Érdekes szokás volt, hogy ha a számadó leszúrta a botját és ráhúzta az ivókupáját, az a letelepedést jelentette. Természetesen, előzőleg megízlelte a kopolya vizét. Ha jónak találta és megfelelőnek találta az állatok pihenő lehetőségét is, akkor kutat ástak. Az itató vályut vitték magukkal, mert az állatnak azonnal kellett az ivóvíz.

Ha rövid időt irányoztak elő a tartózkodásra, akkor könnyen szétszedhető karámot (un. kosarat) készítettek az állatoknak, nehogy éjszaka elbitangoljon egy is a jószágból. A huzamos tartózkodás megkívánta a karámos szín építését, aminek az anyagát ugyancsak magukkal szállították, illetve a szín fedésére használt nádat helyben vágták. Lényegesnek tartották az uralkodó szél elleni védelmet, ezért a szín háttal volt a szélnek. Gyakran 3 oldalról nádfonattal védték a színt és a déli oldal volt szabad. (Ha ú. délről fúj a szél, az meleg, vagy legalább langyos volt, ezért az ellen nem szorult védelemre a jószág).

A pihenő karámon belül, a szín alatt a kis borjaknak elkülönítettek egy kis részt, amelyet vékonyabb dorongfákkal választottak el a szín nagy részétől. A dorongfák olyan távol voltak egymástól, hogy a borjak kényelmesek átsétáltak, de a növények már nem fértek át. A kis borjaknak sarjút adtak (sok felé borjúszenának mondták), amiből tetszésük szerint fogyasztottak.

A kosarazás előnye, hogy éjszakánként más és más helyen pihenhettek az állatok és így a legelőnek nagyobb része jutott tápanyaghoz az ürüléken keresztül. A karámos szín előnye viszont éppen a kút közelségével jelezhető. A pásztorok szállása (a cserény és a kunyhó) bárhol felállítható, az mindig az állatok pihenőhelyének volt a függvénye.

Pásztor szállás (pásztorok elbeszélései és Herman 1909 nyomán)

A pásztorok családjai falvakban, vagy tanyákon éltek, rendszerint hasonló épületben, mint a szomszédok; általános volt a vályogház. A számadók már udvarházakban laktak, míg a szegény bojtárok családjai tanyákon, vagy a legelő szélén vert vályogházban, kerítés nélküli udvarban éltek. Csak a zöldseges kertet fonták körül vesszőkerítéssel az apró jószág kártétele ellen. A szegény bojtárcsaládok szívesen laktak a legelő szélén, mert ott lehetőségük volt trágyalepény gyűjtésre, amit télen tüzelőként használtak. Némely esetben az összegyűjtött trágyalepényeket nagy halmokba rakták össze és úgy szárították, vagy polyvával keverték (nedvesítés után) és téglaszerű "tűzrevalót" készítettek (elbeszélés és saját élmény alapján).

Lényegesen egyszerűbb volt a kifejezett pásztor szállás, ami egy cserényből és néhány nádkunyhóból állt. A cserény rendszerint két részes nádból, vagy vesszőből font kerítés; az egyik részen ajtó is volt és abban a helyiségben tartották - külön tető alatt - az élelmet tartalmazó ládát és az evőszéke(ke)t. A cserény szabad bejáratú része a ló pihenőhelye volt. A cserény tető nélküli, csak szélvédelmet nyújtó alkalmatlóság, csak a láda fölött volt egy kis tetőrész (Herman 1909 és saját élmény).

A kunyhó (némely helyen "gunyhó", ahol gyunnyadhatott az ember) szintén nádból készült, amely szél és eső ellen védte az embert. Itt tartották az élelem jelentősebb részét (gondosan felakasztva), a vizes korsót és a csobolyét, ami fából készített kis hordócska volt és ugyancsak ivóvíztárolónak használták. Itt tartották a fűrtös szövésű gubát, amit hidegben használtak a bojtárok mindaddig, amíg nem jutottak hozzá a pásztorok igazi védő alkalmatlóságához: a bundához. Itt jegyezzük meg, hogy a szűrt, vagy a cifraszűrt a családi lakóházban tartották (elbeszélések alapján).

A pásztor szállás mellett gyakori volt a "bitangkaró". A ménesből, gulyából elkóborolt "elbitangolt" állatot befogták és a bitangkaróhoz kötötték miután gondosan megittatták. Amikor az állat pásztorra értesült (elég jó volt a híradás szolgálata), visszavitte az állatot a saját ménesébe, vagy gulyájába. A bitangkaróhoz nem kötöttek kis állatot, de a ló, vagy a marha nagy érték volt, azt tiszteletben tartották, mert a pásztorbecsület ezt írta elő (elbeszélések és Herman 1909 nyomán).

A pásztorélet önszabályozását sok évszázad tapasztalata alakította ki. Ezt az íratlan törvényt mindenki betartotta, mert másként nem maradhatott a pásztorok között. Csak a török hódoltság után, a pásztor-nemzetségek fokozatos megszűnésével csökkent több helyen a pásztorbecsület ereje.

A pásztorszállítás pihenőt, menedéket jelentett a szegénylegényeknek, a futó szabad legényeknek és a betyároknak. Különösen a túlkapások ellen menekülő szegénylegények találtak megértésre és védelemre a pásztorszállításokon és pásztortanyákon. Erre rájött a hatóság is, amiért eleinte nehezteit, majd kifogásolt, később megbízhatatlannak minősítette a szabadlegényt támogató pásztorokat.

Egyre jobban figyelik a hatóságok, hogy a kuruc-labanc csatározásban a pásztorok hogy látják el a harcosokat élelemmel és felvilágosításokkal; a hivatal állásfoglalása szerint járnak el a pásztorokkal szemben.

A pásztorjogok korlátozása

A XVII. század végéig zavartalan a legeltetési állattartás fejlődése az egész országban, sőt egyes helyeken (pl. az ország déli és délkeleti részén) a fejlődés a XVIII. utolsó negyedéig tartott. Herman (1909) szerint "noha az ország török hódoltság alatt nyögött, bőség volt marhában, mert a török nem akadályozta a magyarok állattenyésztését". Érdekességként említi, hogy Bíró Gáspár debreceni cívisnek 10 ezer db eladó ökre volt. A magyarok marhái Bécsen keresztül eljutottak Strassburgig, Mantuáig, Nürnbergig (Herman 1909).

Közben rendeletben szabályozza II. Ulászló (1514-ben) a pásztorok tevékenységét, kunyhóik és szállásaik építkezését, bár e rendeletnek az ország török uralom alatti részén nem volt hatálya. Mégis a XVII. század végén, a törökuralom után a hatóságok az 1514-es rendeletre való hivatkozással egyre szigorúbb rendszabályokkal mérséklék a pásztorok jogait. Megszüntetik a kondérozást, követelik az elhullott állatok bőrét, megtiltják a balta viselését, megszüntetik a sorpecsenye és sorvágás jogát. Róvásfát vezetnek be az állatok számának ellenőrzésére, majd sűtővassal bélyegzik a lovakat és bevezetik a járlatlevelet. A XVIII. század végén kalapjegy viselésére kötelezik a pásztorokat, hogy messziről felismerhetők legyenek.

Az 1794-ben közzétett Enchiridionban (Herman, 1909) a pásztorjogok zömét megszüntetik, a persecutor (nyomozó üldöző) hirtelen rajtaüt kunyhóikon, megtiltják a pásztoroknak a saját tulajdonú jószággal való kereskedelmet, állandósul az ellenőrzés, valamint az újabb és újabb adóztatás.

A fenti intézkedések hatásaként a XIX. század elején sok számadó és önálló pásztor, sok pásztornemzettségből származó kiváló szakember szakmájának abbahagyására kényszerül.

Változások a pásztorok személyi összetételében

(a pásztorok elbeszélései nyomán)

A kemény központi irányítás egyre erősödött és az 1848-49-es szabadságharc után tetőzött, aminek következtében meggyorsult a régi pásztorcsaládok kényszerű eltávozása. Helyükbe az állatokhoz kevésbé értő, a szakma finomságait nem ismerő emberek kerültek. A számadóságot megszüntették fokozatosan; az önálló pásztorkodást vállaló embereknek sem irányítójuk, sem tanítójuk nem volt. Munkájuk mindössze az állatok ki- és behajtására korlátozódott. Ez további lökést adott a szántóföldi szálások termesztésének, mert ahhoz nem kellett pásztor sem.

"Felhígult a pásztornemzettség" mondták a juhászok, pásztorok sok alföldi legelőn. "Mivel az új pásztorok ellen nem volt eljárás, ezért az a vélemény alakult ki, hogy terv szerint hígították fokozatosan a pásztorságot, éppúgy mint minden más foglalkozást az országban". Az új pásztoroknak nem az állatok, hanem a saját gyarapodásuk volt a fontos. Egyre gyakoribbak lettek a lopások, oda lett a pásztorbecsület. A bitangkarót nem tisztelték, kihúzgálták tüzelőnek, az elbitangolt lovat, vagy marhát befogták éppúgy mint a juhot, vagy disznót. Pedig az Alföld pásztorai tartották legtovább magukat. A községektől távoli, nagy kiterjedésű legelő nem csábította eléggé a pénzéhes embereket, hogy elfoglalják a hozzáértő pásztorok megüresedett helyeit.

A pásztorkodás lassan "megvetett" foglalkozássá vált. Az állattartók a hozzá nem értő és tolvajkodó pásztorokról szóló véleményt általánosították. Természetesen ez bántotta a becsületes pásztorokat és mindent elkövettek a pásztorkodás abbahagyására, más munkát vállaltak. A huszadik század elejére a pásztorok nagy része megváltozott. A régi pásztornemzettségek helyett új emberek jelentek meg, akik között akadt becsületes is, sőt egyesek fölkeresték a régi pásztorokat és tanultak tőlük. A huszadik század derekára már alig néhány ezer olyan pásztor volt, aki régi pásztornemzettségből származott; ezek közül sikerült beszélünk 2 ezer körülivel 1950-1970 években.

A pásztorok személyi összetételének változása jellemzőnek tekinthető az ország más foglalkozásaira is. A hozzáértés, a tisztesség és a munkaszeretet helyett az ügyeskedés, mások becsapása, a munka hanyag végzése hódított. Az idegen elemek nem vették át a pásztorok ismereteit, gondolkodását, életmódját, hanem átlakították a pásztorkodást, a pásztorokról szóló véleményt, ami elsősorban a káros gazdasági hatásaiban mutatkozott: erőteljesen csökkent a legeltetési állattartás.

A szántó hatása a legelőre (részben Dorner 1923 nyomán)

A XI. században megindult szántóföldi művelés eleinte lassan hódított teret. Mivel a gyengébb legelőket szántották fel, az eredmény sem sarkalta újabb törésekre a tulajdonosokat. Később a török uralom lassította a szántóföldi művelést, sokkal eredményesebbnek bizonyult a legeltetési állattartás. A XVII. század második felétől fokozatosan egyre több legelőt törtek fel. Rájöttek a gazdálkodók, hogy a jó legelők talaja szántónak jobb, ezért fokozatosan terjedt az értékesebb gyepek törése. A XVIII. század végére már megváltozott a szántó és a gyepek aránya.

A pásztorok "rendszerbehozásával" egyidőben megkezdődött a szántóföldi szalastakarmányok termesztése. Főleg az új földbirtokosok támogatták a legelővel szemben a szántóföldi szalások termesztését. Hívei voltak a legjobb legelők felszántásának (aminek lendületet adott a cukorrépa termesztésének az erőteljes növekedése is). Természetes következményként csökkent a legjobb legelők területe és mérséklődött a községekhez közeli közepeseké is. Csak a távoli, nagy kiterjedésű legelők maradtak - egyelőre - érintetlenek.

Időközben megváltozott a lovak és a szarvasmarhák tartási módja, a legeltetés helyett az istállózott és a szántóföldi szalásokkal etetett állattartás terjedt elég gyorsan. A teheneket azonban rendszeresen kihajtották a kis területre zsugorított csordalegelőkre. Következésképpen az állattal nagyon megterhelt legelők leromlottak, a gyepek kikopottak, megjelentek a gyepek és néhány év(tized) alatt teljesen elgyomosodtak. Az ilyen legelők állattartó képessége nagyon lecsökkent. A szántóföldi szalastakarmányokat javasolók igazoltnak látták állásponthelyességüket, pedig a legelők kiméltése, esetleg javítása jobb megoldás lett volna és nagyobb szántó maradt volna árunövények termesztésére.

A tömegtakarmányokat fogyasztó állatok tartásának rendellenessé válása sokkal jobban kedvezett a szántóföldi szalastakarmányok termesztésének, mint az állatoknak, vagy a legeltetésnek. Akkor még nem sejtették általában, hogy a legelőn kialakult szervezetű állatoknak a legelés nemcsak takarmányt, hanem életteret, mozgásteret is jelent és ha attól megfosztják, sok kedvezőtlen gazdasági és tenyésztési hatása lesz.

A fentiek szerint a legelők feltörésének meggyorsulása, a pásztorok sajátos "rendszerbehozása" és a szalastakarmányok szántón való termesztése egymást támogató irányzatok voltak, amelyek együtt zsákutcába vitték az állattartásunkat.

Biztató jelek

A pásztorellenesség egyuttal legelőellenességet is jelentett. A szegény emberek azonban kihajtották a közlegelőre a marháikat; azokat senki nem gondozta, mert a hozzáértő pásztorok - megelégedve a zaklatás-sorozatot - már más területen dolgoztak. A nagyon megterhelt legelők fokozatosan leromlottak és megindult a kopárosodás, majd a gyomosodás. Ez természetes következménye volt a legelőkhöz értő pásztorok hiányának, a gazdátlanságnak.

Ugyanabban az időben egyes szakemberek - akik érezték a legelők jelentőségét -, eleinte bátortalanul, majd egyre határozottabban mondtak véleményt a legelő és a legeltetés kérdésében, hasznosnak és szükségesnek jelezve azokat. Pethe 1805-ben megjelent könyvében, amikor a pillangós növények termesztését javasolta, felhívta a figyelmet a fűfélékre, hangoztatva a rétek és legelők ápolásának szükségességét: "Mindazonáltal tudván azt, hogy a természeti és egyvelges síma fűszénának sohasem fog elébe hágni a kórós fűtakarmánynak akármelyik neme magában (itt Pethe a pillangósokat érti. Szerző), megérdemelné kétségkívül a természeti kaszáló is, hogy azt szintolyan szorgalmatossággal ápolgatnák, mint a többit"...

A XIX. század utolsó negyedében érdekes és hasznos könyvek jelennek meg. Balás 1876-ban kiadott könyvében jelzi, hogy "A réti szénán kívül használt takarmányneműek póttakarmányféléknek mondatnak s azok értéke és becse a réti szénához viszonyítva állapítottatik meg". Figyelmet érdemel az a megállapítása, hogy "Fontos a talaj fizikai állapota, vízfelszívó és víztartó képessége". A növényeket nem családjuk, hanem tényleges takarmányértékük szerint csoportosítja, ezért az utifű, a csabaire, a kömény, gyermeklánccfü, stb. a kiváló növények között található.

A gyep növényeinek megismertetésében Péter Béla az egyik kiváló kezdeményező, aki 1889 és 1902 között számtalan tanulmányban írt a gyepnövényekről, sőt 1911-ben a gyógynövényekről külön könyvet adott ki. Kortársa az állattenyésztő Tormay Béla szerint "A legelő a háziállatok természetes tartózkodási helye. A legelőn mozgókon lesz a csikó, tinó, erősörik a hátuk, a lábaik egészségessé és szívossá válnak". Javasolja, hogy "készítsünk aklot a legelőn, még jobb, ha fészert állítunk, hogy rossz időben menedéket találjanak" (Tormay 1900). Keserűen írja, hogy "Jelszó lett: ne legyen semmi közös, ezért elszórt is osztozzunk meg a legelőn" (Tormay, 1905). "Eredményként a szikes gyöp helyett ma kopár területek vannak. Elveszett a lejtő legelője, a mesgyék barázdája vízmosássá lett".

Amikor az ipar egyre jobban szorgalmazta a gyeptörést, részben a cukorrépa, részben rost- és olajnövények termesztése miatt, akadtak szakemberek, akik szót emeltek a legelő érdekében. Hensch Árpád, Kassán 1901-ben kiadott mezőgazdasági üzemtanában határozottan kiállt a legelő mellett: "Legeltetés nélkül egészséges és normális testalkatú szarvasmarha nem nevelhető. Erőteljes kancákat, fedezettetésükre alkalmas méneket és a csikók felnevelésére tágas legelőket föltételezve, a tenyésztés ezen nem kis és nagybirtokon sikerrel folytatható".

Közben megjelent Károly Rezsőtől (1899-ben) a Rét- és legelőművelés című könyv, amely hazánkban első átfogó gyepgazdálkodási szakkönyvnek tekinthető. Jelzi az érdeklődést, hogy 1905-ben második kiadása is megjelent. Lényegesen előbbre tartana a legelőgazdálkodásunk, ha legalább az 1899. évben megjelent szakmai ismeretek általánossá lettek volna és azokat meg is valósítottuk volna. De ezt az időszakot jellemezte a legelőgazdálkodás és a legelő feltörésének vetélkedése, amely - a törést szorgalmazó ipar érdekeinek megfelelően, az ipari növények árának időleges megemelése miatt - a gyeptörés győzelmével végződött. Arra már senki sem gondolt, hogy később az ipar csökkentette az ipari növények átvételi árát oly mértékben, amely nem volt gazdaságos a termelők részére (így ismétlődtek meg a gazdasági pangások).

Igaz, hogy létrejött 1894-ben a legelőkérdéssel behatóan foglalkozó mezőrendőri törvény, amelyről később (Piukovich 1928-ban) megállapította, hogy "olyan mezőrendőri törvénye egyik külföldi államnak sincs, mint a mi 1894. évi XII. törvénycikkünk; egyik sem foglalkozik olyan behatóan a legelőkérdéssel, mint a miénk". Vajjon, mi az oka, hogy nagyon jó mezőrendőri törvény ellenére Tormay (1905-ben) "osztózzunk meg a legelőn" jelszóról ír? Jó rendeletek kellene, de megvalósításuk nélkül értéketelenekek. De nagyobb volt az ipar pénzcsábítása a jó rendelet betartásánál és betarttatásánál.

A századfordulón a legelő-erdők kérdése is foglalkoztatta a szakembereket. Márton Sándor (1897) nem volt híve a gondolatnak; az erdőt féltette. Berendy Béla (1902) véleménye átfogóbb, mert szerinte az a tény, "hogy egy terület erdő, legelő, rét, vagy szántó legyen-e; erdész, mezőgazdász, helyi közgazdasági és egyéb viszonyokkal ismerős kulturművelők és a közéletben tevékeny, számottevő egyének bizottsága illetékes eldönteni". Lényegesnek tartja, hogy az erdőrészek határozottan különüljenek el a legelőtől és azokat a legelő megkevésebé termékeny részeire, a peredek oldalakra, a gerincekre javasolja.

A gyeptörések korszakában is akadtak a gyep ügyét szolgáló szakemberek. Egyesek fűkeverékeket vizsgáltak és ajánlottak a gazdáknak (Kerpely 1895., 1906) a Köztelek hasábjain, mások (pl. Gyárfás 1903,- 1911, illetve Rösler 1913) az öntözézhető rétek termőképességéről és a rét átalakulásáról, valamint a rétek trágyázásáról közöltek hasznos tájékoztatókat a saját megvalósításaik, kísérleteik alapján.

Amikor érzékelték a szakemberek, hogy a legelő kérdés csak törvényileg rendezett, más vonalon szolgálták az ügyet. Szilassy Zoltán (1892-ben Budapesten), Réti János (1911-ben Kolozsváron) adott ki a legjobb takarmányfűvek termesztéséről könyvet. Később Szilassy (1928-ban) Grábner Emillel bővített kiadásban adta közre a korábbi munkáját (Budapest, Pátria RT).

Mások a legelőgazdálkodás megújításán fáradoztak. Rázsó Imre (1906) A rét- és legelőművelés kézikönyvének szakmai elve: "Az állati testnek erős, edzett, egészséges fejlődése s legelőn biztosítva van". Megfelelő keverékeket ajánl a jó gyep létesítéséhez, mert a keverék jobb bármely fűnél. A keverékek előnyeit a következőben sorolja:

- eltérő a gyökérzete (karós, bojtos), tápanyagigényük is eltérő
- jobban érvényesülnek a kedvező tényezők (hő, fény, stb)
- a talaj termőereje fenntartható és fokozható,
- az időjárás viszontagságainak jobban ellenáll, mint a tisztavetés,
- az állati és növényi betegség kevesebb kárt tesz, mint a tisztavetésben,
- biztosabb és több termést ad, ízletesebb, táplálóbb a tisztavetésnél,
- szénakészítése könnyebb, jövedelmezősége nagyobb a tisztavetésekénél.

Thaisz Lajos (1927) hazai ökotípusokat ajánl a külföldi nemesítések helyett, ami indokolt is, mert a legtöbb külföldi cég a mi legelőinkről származó alapanyagból állítja elő nemesítvényeinek jelentős részét.

Külön kell szólnunk a legelőgazdálkodás két nagy alakjáról: Dorner Béláról és Bíró Jánosról. Érdekessége Dorner "Kaszáló és legelőjavítás" című könyvének (1912) az a szemlélet, hogy az állat igényét tekinti és aszerint csoportosítja a növényeket, ugyanúgy mint Balás tette 1876-ban. Dorner a fenti könyvében különféle leveles mezei növények között 15 olyan kétszikűt ismertet, amelyek nem tartoznak a pillangósokhoz (pl. katáng, cickóró, csabafű, kömény, utifű, nádaly, stb). Külön fejezetben tárgyalja a javítási, telkesítési (idegen kifejezéssel intenzifikálási) munkákat, a gyepek trágyázását, a gyepek gondozását, ápolását, használatát, stb.

A sertésenyésztésről írott könyvében (Dorner 1921) fontosnak tartja, hogy a süldő az 5. hónaptól legelőn legyen, mert ott is megél. A legelő nemcsak táplálás miatt, hanem egészségi okokból is fontos a sertésnek.

Dorner legérdekesebb, legolvasmányosabb és legtöbb szakmai tájékoztatást tartalmazó könyve. "A rétek és legelők művelése és termésfokozása", amelyet 1923-ban adott ki az Athenaeum RT. Budapesten. A 360 oldalas munka az első átfogó gyepgazdálkodási kézikönyvnek tekinthető, amelyben az érdeklődő nagyon hasznos - a kérdéshez kapcsolódó - részletet megtud. Egy rövid történeti áttekintés után a fontosabb növényélettani és botanikai ismereteket közli, majd a füvek és pillangósok 3-3 csoportjába (jó, közepes és kis érték) tartozó fajait ismerteti részletesen, legtöbbjükéről rajzot is találunk. A nem pillangós leveles növényekről már szoltunk, e könyvében is megtaláljuk. A X. fejezetre tagolt könyv V. fejezete a tápanyagszükségletet, a VI. a művelés munkáit, a VII. a homok, illetve szikes legelők javításának lehetőségeit tartalmazza. A VIII. fejezet a gyepek ápolásának munkáit részletezi, a IX. a legelőgazdálkodás jellemzőit, a X. a termésbecslést és különböző számításokat ismerteti. Külön meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak a könyv szerkesztése, hanem annak szakmai szemlélete nagyon rokonszenves. A legelés előnyei közt említi:

- az állat edzetté válik az időjárással és betegségekkel szemben, szerveinek működése megélénkül, a fiatal jobban fejlődik, az idős jobban termel, élénkül az ivari életük, biztosabb a fogamzás, könnyebb az ellés, ritka az elvetélés és a meddőség, a tej- és hústermelés növekszik.

Biró János (1928) "A legelőgazda könyve" című munkájában a legelésnek olyan kiváló élettani jellemzését adja, amely egy állatélettani szakkönyvnek is dicséretére válnék. Majd folytatásként: "Tény, hogy a legelőn felnőtt állatok hibátlan lábaikról, fürge, könnyű és biztos járásukról azonnal felismerhetők. Testük formás és erőteljes, a különféle betegségekre nem hajlamosak, a takarmányt jól értékesítik". Majd folytatja: "Amilyen fontos a legelő a szarvasmarhatenyésztésnél, éppen olyan szükséges a csikónevelésnél, a juh- és sertésstartásnál, sőt még a pulyka és liba felneveléséhez is legelő kell". A 350 oldalas szakkönyv nem tartalmaz olyan érdekes történeti áttekintést mint Dorner munkája, de nagyon pontos, szakmailag biztos tájékoztatást nyújt minden részletkérdésben.

Vajjon hol tartana a gyepgazdálkodásunk, ha Károly, Dorner és Bíró munkáiban foglaltakat ismernénk és megvalósítanánk?!

Ennyi idő távolából felvetődik a kérdés: mi lehetett az oka, hogy az 1979. évi XXXI. törvénycikket, az un. erdőtörvényt betartották, az 1894. évi XII. törvénycikk 21. paragrafusát (a mezőrendőri törvény legelőre vonatkozó részét) figyelmen kívül hagyták.

Az erdőtörvény mezőgazdasági vonatkozása közül a legjelentősebb az erdei legeltetés nagy mértékű korlátozása, az erdei tisztások jó részének befásítása, a fakivágások tilalma és a legeltetés fokozatos, határozott kiktiltása az erdőkből. Itt is voltak túlkapások, mert sok esetben a fásított legelőt is erdőnek minősítették, ezzel is növelve az erdők területét (nagyon helyesen, mert még így is kevés erdők van).

A mezőrendőri törvényben csupán három fejezet szól az állattenyésztés és a közlegelők kérdéséről. A fennebb említett 21. paragrafus minden jósága és szakszerűsége ellenére megvalósíthatatlan maradt. A valószínű okok közt említhető, hogy:

- a régi pásztor-családból származó csikósok, gulyások, juhások nagyon jól végezték a munkájukat e paragrafus nélkül is, amiről nem is volt tudomásuk.
- az új pásztoroknak azok az ismereteik hiányoztak, amelyek birtokában a jó törvény betartható lett volna. Nem gondoskodott ugyanis a törvény az pásztor-képzésről; mindenki a legjobb belátása szerint végezte a dolgát. Aki értett a pásztorokodáshoz - a családi hagyományok alapján - az jól pásztorokodott, aki új emberként kapcsolódott ebbe a munkakörbe, az meg sem értette a rendeletet. Igaz, a községek is tehettek volna valamit. Egyik-másik helyen tettek is, jószándékkal és több-kevesebb szakmai hozzáértéssel.

Közben - egyes nyugati országok mintájára - nálunk is kezdődött egy új mozgalom: a zöldmezőgazdálkodás. Drezdner (1927-ben) írta, hogy "Európa összes államában az állatállomány ott a legegészségesebb és legszebb, ahol a legeltetés divatozik". .."az egyetemes magyar mezőgazdaság krízisének nagy részben a drága termelés az oka és egyik fontos okozója az állattenyésztés válsága". Továbbá "...a szakaszos legeltetésnél az állatok mindig friss fűvet találnak..ha a hozamokat minőségben, mennyiségben növeljük, olcsóbbá tesszük a legeltetést".

Fáber (1929/30) a zöldmezőgazdálkodás alapjairól írt munkájában megjegyzi, hogy "Az ember kapzsisága sokszor meggondolatlanul, a természettől predestinált rétek és legelők feltörésétől sem riadt vissza".

A biztató jelek csak fékeztek a gyep-törések ütemét, de nem szüntették meg és nem eredményezték a szakszerű legeltetéses állattartás kezdetét sem.

Osszefoglalás

Az ország legelőinek 86 %-án végzett vizsgálatok idején sok öreg pásztor elbeszélése és a kérdést érintő szorvány szakirodalom alapján új tájékoztatást a tanulmány a legelőgazdálkodás változásairól Magyarországon a honfoglalástól az 1930-ig terjedő időszakra.

Eleinte királyi adományként kapták a legelőt, a XIII. századtól pedig a legeltetési jogot. Az állatokat őrző, gyógyító pásztorok voltak a legelők tényleges urai, akiknek állatszeretete és hozzáértése meghatározó volt az állattartás jövedelmezőségében és ennek megfelelő volt a díjazásuk. A pásztorszálláson mindig talált pihenőt és élelmet a bujdosó szegénylegény, amit a hivatalok rossz szemmel néztek, kifogásoltak és megtoroltak.

A török uralom vége felé volt a legfejlettebb az állattartás Magyarországon, majd a XIX. századtól egyre több legelőt alakítottak szántóvá és az állatokat legeltetés helyett szántóföldi szálasokkal takarmányozták. Ez megdrágította az állattartást és kedvezőtlen volt az állatok termelésére, szaporaságára is. A XIX.-XX. századok fordulóján biztató vélemények váltak ismertekké, amelyek alkalmasak voltak a legelők javítására.

Irodalom:

- Balás Á.: 1876. Rétmívelés és legelőkezelés alapvonalai. TETTEY, Budapest, 1-128.
- Berendy B.: 1902. A legeltetés kérdése. NÁGEL, Budapest, 1-50.
- Bíró, J.: 1928. A legelőgazda könyve. F.M. kiadvány, Budapest, 1-350.
- Bíró, J.: 1928. A legelőgazda útmutatója. PALLAS RT. Budapest, 1-172.
- Dorner, B.: 1912. Kaszáló- és legelőjavítás. PÁTRIA RT. Budapest, 1-438.
- Dorner, B.: 1921. Sertéstenyésztés. PÁTRIA RT, Budapest, 1-70.
- Dorner, B.: 1923. Rétek és legelők művelése és termésfokozása. ATHENAEUM RT. Budapest, 1-360.
- Drezdner, I.: 1927. Az újkori zöldmezőgazdálkodás. KERTÉSZ, Budapest, 1-184.
- Fáber, S.: (1929/30). A zöldmezőgazdaság alapismeretei, MÉREI, Keszthely, 1-48.

- Gyárfás, J.: 1903. Az öntözhető rétek termőképességének fokozása. Kis. Közl., VI.
- Gyárfás, J.: 1909. Hazai öntözött réteken és legelőkön nyert újabb tapasztalatok. LIGETI, Magyaróvár, 1-32.
- Hench, Á.: 191. Mezőgazdasági üzemtan, I.-II. kötet, CZÉH, Kassa, 1-246.
- Károly, R.: 1905. Rét- és legelőművelés, FRANKLIN, Budapest, 1-192.
- Kerpely, K.: 1895. Fűmag-keverékek. Köztelek, 553.
- Kerpely, K.: 1906. Fűmagkeverék. Köztelek, 615.
- Márton S.: 1897. A legelő-erdők berendezése, kezelése és hasznosítása. Sátoraljaújhely.
- Piukovich, J.: 1928. A legelőkérdés és annak fontossága. PÁTRIA, Budapest, 1-162.
- Rázsó, I.: 1906. A rét- és legelőművelés kézikönyve. NITSMANN, Győr, 1-190.
- Réti, J.: 1911. A legjobb takarmányfűvek termesztéséről. GÁMÁN, Kolozsvár, 1-38.
- Röszler, K.: 1913. A mezőhegyesi öntözött rét átalakulásának története. Kisérlet. Közl., 508-525.
- Szilassy, Z.: 1892. A fűféle takarmánynövények és termesztésük. Budapest,
- Szilassy, Z.-Grábner, E.: 1928. Szálas takarmánynövények termesztése. III. kiad. PÁTRIA, Budapest, 1-318.
- Thaisz, L.: 1927. A magyar talaj gyepesítése. PÁTRIA, Budapest, 1-100.
- Tormay, B.: 1900. A magyar gazda kincsháza. PALLAS, Budapest, 1-364.
- Tormay, B.: 1905. Általános állattenyésztés. PÁTRIA, Budapest, 1-273.
- Wenzel, G.: 1887. Magyarország mezőgazdaságának története.

Szerző - Author: Prof. Dr. Vinczeffy, Imre
 Agrártudományi Egyetem, 4015, Debrecen, Pf: 36.
 (Agricultural University, 4015, Debrecen, POB: 36, Hungary)

CHANGES IN PASTURE MANAGEMENT IN HUNGARY

I. Vinczeffy

This study is based on interviews with old shepherds conducted during a comprehensive study of pastures in Hungary (in which almost 90 % of the nation's pastureland was evaluated), and the sparse literature on Hungarian pasture management before World War I already published.

Pastures were given away as royal bequests in old times, as were grazing rights from the 13th century. The actual masters of pastures were shepherds, who tended the animals and provided treatment for sickness. Their skills and devotion to their flocks determined the profitability of animal husbandry, on which their wages depended. Vagabonds could always find shelter and food with shepherds, which was disapproved of and avenged by landowners.

Animal keeping in Hungary was the most developed towards the end of the Turkish reign. Beginning in the 19th century more and more pastures were turned into ploughlands and animals, instead of grazing, were fed with ploughland fodder. This increased the expense of animal keeping, and had an unfavourable effect on the production and reproduction of the animals. At the turn of the century, however, positive attitudes towards pasturing reemerged and made pasture improvement possible.